

Natalia Levchenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7535-6330

Мова творів українського барокового письменника Григорія Сковороди

The Language of the Works of the Ukrainian Baroque Writer Hryhorii Skovoroda

Abstract

A crucial role in the process of reviving Ukrainian identity is played by the Ukrainian language, which in the conditions of war serves not only as a mark of the own/alien, but also weighs a lot as a kind of intellectual weapon. For centuries, the Russian Empire had been appropriating the civilizational, scientific, and cultural achievements of the Ukrainian people; in return, it imposed on them a complex of inferiority, encouraged them to mankurtism. A significant part of the population of Ukraine succumbed to Russian manipulations and renounced their native language in favour of Russian. The tolerant attitude of the Ukrainian citizens towards the dominance of the Russian language in Ukraine became one of the hundreds of reasons for the present Russia-Ukraine war, which has been taking the lives of many thousands of defenders of Ukraine, as well as the lives of many thousands of its civilian residents, for the tenth year now. The time has come to defend everything that is Ukrainian from the grasping hands of the Rashists. The Ukrainian nation has preserved its native language and literature in spite of all the bad weather and winds of history, developed it to match the world's artistic peaks. Ukrainian literature desperately needs a modern, objective reading of works of art without ideological layers, restoration of the fair facts of writers' biographies, freedom from the toxicity of Russian propaganda, under the influence of which even well-known philological scholars – not only in Ukraine, but also in emigration – fell under the influence.

As an example, it would be appropriate to recall the debate on the language of Hryhorii Skovoroda's works, which lasted for more than two centuries due to the

fact that Russian scientific circles labelled the work of the outstanding Ukrainian humanist as Russian. The debate ended with the conclusions of Professor Leonid Ushkalov as late as in the 21st century. Restored by L. Ushkalov, the authenticity of the texts of the works of Hryhorii Skovoroda made it possible to eliminate the mistakes made by the scribes and free the thinker's works from Russification layers, returning him to the bosom of the Ukrainian literary baroque. L. Ushkalov proved the predominant percentage of Ukrainian-language works of H. Skovoroda using the data of statistical calculations. The examples given by L. Ushkalov from the works of H. Skovoroda testify that such lexical, phonetic, grammatical categories are quite naturally used in the Ukrainian language and are completely absent in the Russian language. The *lingua mixta* of Hryhorii Skovoroda's works consisted of Ukrainian, Church Slavonic, and Latin vocabulary, which was characteristic of Ukrainian baroque literature. This proves that Hryhorii Skovoroda's work belongs to Ukrainian literature.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainian baroque literature, metaphor, author's intertextual strategy, Russifying layering, war, Ukrainian identity, linguicide of the Ukrainian language, lexical categories.

Українське буття відкоригувала сучасна російсько-українська війна, на яку і загальна, і спеціальна філологічна освіта змушені реагувати з огляду на те, що на реалії війни блискавично й масово зреагувало мистецтво. Наведу лише три приклади. Група „Антитіла” зняла кліп на створену про війну і на війні пісню „Фортеця Бахмут”¹, в якому все – від військової форми на виконавцях, які зі зброєю в руках захищали незалежність України, до локацій, картин і учасників боїв – все є реальним, немає жодного штучно награного кадру.

Правдою життя й смерті людини війни і людини на війні вражає інтермедіальна творчість Леоніда Логвиненка, в основу якої ліг власний досвід автора перебування в найгарячіших точках в епіцентрі подій на нулі.

Результатом журналістсько-волонтерської діяльності Леоніда Логвиненка з перших днів російсько-української війни стала

¹ Antytila, *Fortetsia Bakhmut*, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=OmqLVrUXsTQ>, [05.11.2023].

опублікована у 2016 році книга „Місячна соната війни”², яка стала новим явищем в літературі, поєднавши написані на основі реальних подій у долях реальних людей нариси й новели, народжені в окопах і бліндажах авторські поезії та візуальний ряд зі світлин реальних людей і реальних картин війни. У створеній презентації книги³ були задіяні не лише світлини, а й реалістичні відеоролики подій війни, які ніби оживили зміст всієї книги.

Емоційна домінанта сприйняття трагізму війни у книзі Леоніда Логвиненка „Тінь війни”⁴ досягається шляхом враження, почуття, афекту, що викликаються як вербальним змістом у ліриці, де в метафори, структуровані кількома словами, поет втискає цілий всесвіт душі, так і в естетиці конкретного твору фотомистецтва.

Поезія, звісно, може звучати окремо, але осягнення сенсів її подвійного кодування життям і смертю може розкритися лише за умови одночасного сприймання її разом з художніми світлинами. Такий підхід письменника-фотомитця є новим в українській літературі, але не випадковим для доби планшета і ноутбука. Обов’язковою умовою читання книги „Тінь війни” є її осягнення не посторінкове, а на розвороті двох сторінок, що створює ілюзію екранного формату. На рівні поєднання метафори світлин з метафорою поетичного рядка уможливорюється декодування закладених у новому інтермедіальному витворі мистецтва сенсів. Це новаторський авторський крок у художній творчості. Поза сумнівом, на такому рівні, у такому форматі в українській літературі цього ще не робив ніхто.

Міжтекстова стратегія автора вибудовується на посиленій увазі до внутрішнього світу людини у воєнній кризовій ситуації, де тісно переплітаються чуттєва сфера особистості з невичерпною силою життя і трагічною красою смерті.

² L. Lohvynenko, *Misiachna sonata viiny: ese, virshi, svitlyny*, Maidan, Kharkiv 2016.

³ L. Lohvynenko, *Misiachna sonata viiny, prezentatsiia*, <https://www.facebook.com/100002442169871/videos/1169645746460153/>, [05.11.2023].

⁴ L. Lohvynenko, *Tin viiny*, Maidan, Kharkiv 2023.

На фоні нової реальності, народженої війною, що активно витісняє з мистецтва постмодерну штучність, постала потреба термінового очищення від штучності історії України, історії української літератури, культури України, її соціології та всіх інших сфер життя українського народу. Надважливу роль у процесі відродження української ідентичності відіграє українська мова, яка в умовах війни набуває не лише форми маркування свій/чужий, але й багато важить як різновид інтелектуальної зброї.

Свого часу Ліна Костенко говорила, що нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. Ми повинні бути свідомі того, що мовна проблема для нас актуальна й на початку XXI ст. І якщо ми не схаменемося, то матимемо дуже невтішну перспективу. Невтішна перспектива, згадана авторкою, уже десятий рік як стала жахливою реальністю російсько-української війни.

Президент Російської імперії Володимир Путін однією з причин російської агресії проти України назвав мовне питання, зокрема звільнення від „уacroфашистів” російськомовних українців. Словосполучення „російськомовний українець”, особливо під час війни з рашистами в Україні, набуває абсурдного забарвлення, але, на жаль, така правда життя. Значна частина російськомовних українців боронять свободу зі зброєю в руках, але є й такі, що, на жаль, співпрацюють із російськими окупантами.

Російська імперія протягом століть привласнювала цивілізаційні, наукові, культурні здобутки українського народу, натомість нав'язувала йому комплекс меншовартості, спонукала до манкуртства. Значна частина населення України піддалася російським маніпуляціям і зреклася рідної мови на користь російської. Настала пора боронити все своє українське від загребущих рук рашистів. Толерантне ставлення українських громадян до панування російської мови в Україні стало однією з сотень причин російсько-української війни, що вже десятий рік забирає життя багатьох тисяч захисників України, а також життя багатьох тисяч її цивільних мешканців.

Українські воїни мужньо боронять Батьківщину і кілометр за кілометром звільняють окуповані росіянами українські землі, але пригадаймо фразу, автором якої, попри відсутність документальних підтверджень, традиційно вважається Отто фон Бісмарк: „Війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священики”. Звісно, що її розуміння лежить поза межами буквального сенсу. Ідеться про інтелектуальне, світоглядне й духовне поле бою, про унікальну роль духовництва та вчителів у становленні нації та в процесі державотворення.

Сучасна війна показала, що цю битву в Україні ще остаточно не програно, але й, на жаль, не виграно. Мова є важливим державотворчим засобом консолідації народу. В умовах війни вона є такою ж потужною зброєю, як гармати, одним із засобів маркування української ідентичності, на полі бою – засобом розрізнення свій/чужий. Однак попри 32 річницю незалежності України, величезна кількість громадян досі не володіє українською мовою, яка є державною, і не має бажання її вивчати навіть під російськими ракетами. Перебуваючи в інших країнах, вони своєю російськомовністю шокують приймаючу сторону, яка не завжди розуміє, кому вона надає притулок, на кого витрачає гроші платників податків, із ким і за що українці воюють, якщо досі перебувають зі своїми ворогами, з росіянами, що прийшли їх вбивати, в єдиному культурному просторі й не мають бажання від нього відмовлятися, а це значить, що діти таких батьків будуть приймати українську мову як іноземну. Виникає питання, чи на часі за умови відсутності стовідсоткового україномовного середовища в побуті українців легковажити літературною спадщиною українських гуманістів, твори яких Росія безапеляційно зарахувала до своїх інтелектуальних скарбів? Чи не більш перспективно на цьому етапі формування української нації спочатку виграти війну в головах українських громадян, указуючи на величезні досягнення українських митців від давнини до сучасності, очистивши інтерпретацію їхніх творів від російських ментальних і культурних

шовіністично-пропагандистських нашарувань, формуючи українську ідентичність?

За часів російсько-імперської та радянської дійсності українська література зазнавала тенденційного тиску, ідеологічних нашарувань, їй був нав'язаний комплекс меншовартості, тому потрібна популяризація поглиблених знань про тяглість літературного процесу в Україні, у системі об'єктивного аналізу літературних напрямів, течій, літературних шкіл, окремих авторських творів та біографій письменників. Формування усвідомлення ланцюжкових процесів у становленні й розвитку української літератури за принципом не завдяки, а всупереч у площині причина/наслідок від Х до ХХІ століття нині є першочерговою.

Тяглість розвитку української літератури й мови бере свій початок з глибини століть, з часів давньої Русі, коли закладалася історія нашого народу й рідної мови, яка є спадкоємницею мов слов'янських племен, що колись населяли територію сучасної України – полян, древлян, сіверян, уличів та ін. Такий світоглядний маркер здатен уцент розбити російські шовіністично заангажовані міфи про старшого брата, про штучність держави Україна, про меншовартість українців тощо.

Українська нація зберегла свою рідну мову й літературу всупереч усім негодам і вітрам історії, розвинула її до загальносвітових мистецьких вершин.

Українська література конче потребує сучасного об'єктивного прочитання художніх творів без ідеологічних нашарувань, відновлення справедливих фактів біографій письменників, звільнення від токсичності російської пропаганди, під вплив якої потрапляли навіть відомі науковці-філологи, що перебували не лише в Україні, а й в еміграції.

Як приклад доречно було би пригадати дискусію про мову творів Григорія Сковороди, яка точилася понад два століття з огляду на те, що науковими колами Росії творчість видатного українського гуманіста була маркована як російськомовна. Завершилася ця дискусія висновками професора Леоніда Ушкалова аж у ХХІ ст.

Робота професора Леоніда Ушкалова над підготовкою „Повної академічної збірки творів Григорія Сковороди” (2010)⁵ стала вершиною Харківської сковородіани. До роботи над цим величним науковим проектом Л. Ушкалов залучив Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди у Сковородинівці. Університет Альберти (Канада) став спонсором наукового проекту професора Л. Ушкалова, а професори Наталія Пилип'юк та Олег Ільницький уклали до цього видання фундаментальну електронну конкордацію.

„Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди” за редакцією Л. Ушкалова була оприєвнена в науковому світі у 2010 році завдяки харківському видавництву „Майдан”. Того ж року збірка стала лауреатом XVI Форуму видавців у Львові, здобула перше місце в номінації „Хрестоматія”, виграла гран-прі у Всеукраїнському рейтингу „Книжка року”. Її надзвичайна популярність спонукала до друку в 2011 році другого накладу, а її укладачу й науковому редактору професору Л. Ушкалову Президією НАН України була вручена премія ім. І. Я. Франка.

Відновлена Л. Ушкаловим автентичність текстів творів Григорія Сковороди дала змогу усунути помилки, яких припускалися переписувачі, і вивільнити твори мислителя від русифікаторських нашарувань, повернути його в лоно українського літературного бароко. Тим самим „Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди” поставила крапку в науковій дискусії на тему „Якою мовою писав Сковорода?”, що розгорталася протягом XIX–XX ст. не лише в політичній площині, а й суто в лінгвістичній:

⁵ H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. prof. L. Ushkalov, Maidan, Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainських Studii, Kharkiv–Edmonton–Toronto 2010.

Мовну практику Сковороди критикував, скажімо, Пантелеймон Куліш у поемі „Грицько Сковорода”, а Тарас Шевченко в сєднівській передмові до „Кобзаря” скрушно відзначив, що Сковороду збила з пливу латинь, а потім „московщина”. Може, найрадикальнїшим критиком мови Сковороди був Іван Нечуй-Левицький. На його думку, Сковорода – чоловік „трохи чуднуватий” у всьому, зокрема й у мові своїх творів⁶.

Більш радикальним у присудах був авторитетний учений Юрій Шевельов. Ігноруючи чотирьохсотлітній лїнгвоцид української мови з боку Російської імперії, який бере початок від 1622 року, коли Московський патріарх Фїларет підбурив царя Михайла видати наказ про спалення в державі всіх примірників надрукованого в Україні „Учительного Євангелія” Кирила Ставровецького, він, ніби провокуючи українських дослідників на більш глибоке вивчення мовного феномену творів Григорія Сковороди, свого часу заявив про соціальні, а не політичні причини панування російської мови в Україні. Ю. Шевельов, уважаючи мову Григорія Сковороди особливим різновидом російської мови з додаванням українського субстрату, написав таке:

Російська мова стала панівною літературною мовою на Україні в XVIII ст., і відбулося це не внаслідок насильства чи якоїсь урядової постанови, а передусім із тієї причини, що її вжиток відповідав суспільно-культурній орієнтації освічених верств. <...> І хоча в творах Сковороди Синявський знайшов чимало українїзмів, вони являють собою лише мимовільну данину розмовній мові краю, а переважно твори Сковороди скомпоновані мовою церковнослов'янською або російською⁷.

Л. Ушкалов виклик Ю. Шевельова прийняв. Попри те, що київські видання творів Г. Сковороди 1961-го⁸ та 1973-го⁹

⁶ L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda* [v:] H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, s. 31.

⁷ Yu. Shevelov, *Ukrainska literaturna mova*, perekl. S. Vakulenko [v:] „Zbirnyk Kharkivskoho Istoryko-Filolohichnoho tovarystva”, 1999, t. 8, s. 90.

⁸ H. Skovoroda, *Tvory: u 2 t.*, Vydavnytstvo Akademii nauk URSR, Kyiv 1961.

⁹ H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.*, Naukova dumka, Kyiv 1973.

років, що стали результатом тривалої праці чималих наукових колективів за належної державної підтримки, уважав „найавторитетнішими академічними збірками творів нашого філософа”¹⁰, сковородинознавець відмовився просто скопіювати твори філософа. Л. Ушкалов згадував:

Узявши за основу київське академічне видання 1973 року, ми змушені були вносити в нього десятки тисяч змін. Якщо спробувати окреслити те основне, в чому текст видання 1973 року відбігає від сквородинських автографів та списків, то картина буде така: 1) неправильно відтворені слова; 2) пропуски слів, фраз та речень; 3) похибки в коренях, суфіксах та відмінкових закінченнях; 4) помилкове вживання літери „ять”; 5) помилкове зазначення м’якості або твердості звуків; 6) помилки в подвоєнні літер; 7) порушення сквородинської синтакси, яке полягає в доволі частій зміні типу речення (питального на спонукальне, спонукального на розповідне тощо) й відповідних пунктуаційних знаків, некоректному розмежуванні власне авторського тексту й цитат, а також у хибному трактуванні структури речень; крім того, зміст окремих речень спотворюють хибно подані прийменники, сполучники та частки; 8) ігнорування чинних у автографах та списках правил ужитку великої літери (іменники, а почасти й прикметники та займенники Скворода зазвичай писав з великої літери – тож у творах філософа понад сорок тисяч слів написано з великої літери), правил написання слів разом, окремо та через дефіс; невинуватена відмова від деяких уживаних Сквородою літер; 9) майже повна відсутність наявних у автографах та списках понад п’ятдесяти тисяч діакритичних знаків, без яких годі збагнути, зокрема, сквородинську орфоепію; 10) свавільна інтерпретація композиційної та графічної структури тексту: неправильне розташування віршованих рядків один щодо одного, неправильний поділ їх на строфи, перенесення слів та фраз із одного рядка на інший; довільна розбивка прозового тексту на абзаци (наприклад, Скворода подає кожну цитату з нового рядка, тимчасом як видавці – суцільним текстом); не взято до уваги або неправильно відтворено рясні графічні виокремлення Сквородою слів та фраз, тобто логічні наголоси¹¹.

¹⁰ L. Ushkalov, *Perednie slovo* [v:] H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, op. cit., s. 5.

¹¹ Ibid., s. 5–6.

Із метою вивільнити тексти писань Г. Сковороди від русифікаторських та ідеологічних нашарувань Л. Ушкалов і його помічники змушені були розшукати всі збережені на сьогодні рукописи творів Г. Сковороди, щоб звірити тексти творів із автографами, а де автографи не збереглися – із пізнішими їхніми списками. Зрештою, в інтересах української науки Л. Ушкалов таки видав, як закликав свого часу Д. Чижевський, „твори Сковороди в повному, автентичному та достойному вигляді”¹².

Л. Ушкалов, використавши дані статистичних підрахунків, довів, що у текстах Сковороди переважає відсоток питомо українських слів. Полемізуючи з тезою Юрія Шереха „статистика нічого не обґрунтовує в літературі”¹³, він писав таке: „Тим часом брак належного статистичного матеріалу <...> істотно гальмує справу вивчення творчості Сковороди”¹⁴.

Використавши методологію статистики щодо творів Григорія Сковороди, Л. Ушкалов знайшов у його творах чимало живомовних елементів: „84 % слівформ „Саду божественных пѣсней” під оглядом лексики та словотвору співвідносні з утвореною на говірковому ґрунті новою українською літературною мовою. Трохи нижчий відсоток – у філософських діалогах Сковороди (наприклад, у „Наркіссі” він складає 73,6 %)”¹⁵.

Статистичні дані сковородинознавець підкріплює більш детальними прикладами:

Живомовна стихія виявляється в Сковороди й на рівні лексики (батько, враз, гуска, долоня, земелька, козля, легесенько, лихо, мати, молоденька, пісенька, привитанье, самота, соловечко, солом’яний, сопілка, сыночок,

¹² D. Chyzhevskiy, *Filosofiiia H. S. Skovorody*, pidhot. tekstu i pered. slovo prof. L. Ushkalov, Prapor, Kharkiv 2004, s. 24.

¹³ Yu. Shereh, *Proshchannia z uchora* [v:] *Proza pro zhyttia inshykh. Yurii Kosach: teksty, interpretatsii, komentari*, upor. V. Ageieva, Fakt, Kyiv 2003, s. 221.

¹⁴ L. Ushkalov, *Tvorchist Hryhoriia Skovorody v dzerkali statystyky* [v:] *Ukraina: kulturna spadshyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. pr.*, vidp. red. M. Krykun, zast. vidp. red. O. Sereda, Lviv 2006–2007, vyp. 15, s. 402.

¹⁵ L. Ushkalov, *Hryhoriia Skovoroda* [v:] H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, op. cit., s. 31.

цап тощо), і на рівні фонетики та граматики (впав, гублят, люблят, меншого, разъярився, щасливим; вимова літери і як і; поплутання літер ь та и; озвучення приголосних у префіксах та прийменниках, як-от: знова, з злим; уживання кличної форми іменників: бібліотеко, брате, герою Богдане, діду, добродійко, друже, жабо, косо, отче, покою, птичко, сватку, сину, смерте, соловеечку, языке, – дієслів першої особи множини наказового способу: будьмо, испытуймо, питаймо, послушаймо, поудержмо, поучимся, продолжаймо, разбиваймо, – та давального відмінка однини іменників чоловічого роду на -ові/-еві: гостеви, дуракови, птенцеви, чоловікови; живомовні форми прийменникового керування відмінками, як-от: біжит до вас, почитает над богатство¹⁶.

Наведені Л. Ушкаловим приклади з творів Г. Сковороди засвідчують, що такі лексичні, фонетичні, граматичні категорії цілком природно застосовуються в українській мові й зовсім відсутні в російській мові.

Отож, спираючись на показники статистики і, зрештою, на думку самого Сковороди, „який знав декілька мов і здобув ґрунтовну філологічну освіту, мав підстави вважати свою «мову з письма» за українську”¹⁷, Л. Ушкалов поставив крапку над і в дискусії про російськомовність Григорія Сковороди. Зокрема, він підсумував: „Сковородинська *lingua mixta* дуже відрізняється від російської мови харківських літераторів-українців XVIII століття”¹⁸.

Можемо зробити висновок, що *lingua mixta* творів Григорія Сковороди складалася з української, церковнослов’янської, латинської лексики, що було характерним для літератури українського бароко.

Отож, усвідомивши українську приналежність Григорія Сковороди, росіяни облишили зараховувати його спадщину до надбань російської культури, натомість у травні 2022 року – року трьохсотлітнього ювілею українського барокового філософа-гуманіста – розбомбили його меморіальний музей на

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., s. 30.

Харківщині. „Снаряд влетів під дах будівлі, спалахнула пожежа. Вибух і вогонь знищили будівлю музею; якимось дивом, яке неможливо пояснити раціонально, уцілів серед руїн пам'ятник Григорію Сковороді, що до обстрілу стояв у вестибюлі”¹⁹. Той пам'ятник, що вцілів, перебуваючи в епіцентрі вибуху російської ракети, ніби підтверджував відому тезу українського інтелектуала „про світ, який ловив його, але так і не спіймав ні своїми принадами за дочасного життя, ні тотальним випаленням української землі російськими загарбниками після смерті філософа”²⁰, закликав залишатися собою, пізнаючи себе, пам'ятати, хто ми такі є, ким були і ким будемо.

References

- Antytila, *Fortetsia Bakhmut*, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=OmQLVrU-XsTQ>, [05.11.2023].
- Chyzhevskiy D., *Filosofia H. S. Skovorody*, pidhot. tekstu i pered. slovo prof. L. Ushkalov, Prapor, Kharkiv 2004
- Levchenko N., *Sodomykyi dyskurs u bibliinii, skovorodynskii ta voiennoi kharkivskii interpretatsii* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, nr 10, s. 152–165.
- Lohvynenko L., *Misiachna sonata viiny: ese, virshi, svitlyny*, Maidan, Kharkiv 2016.
- Lohvynenko L., *Misiachna sonata viiny, prezentatsiia*, <https://www.facebook.com/100002442169871/videos/1169645746460153/>, [05.11.2023].
- Lohvynenko L., *Tin viiny*, Maidan, Kharkiv 2023.
- Shereh Yu., *Proshchannia z uchora* [v:] *Proza pro zhyttia inshykh. Yurii Kosach: teksty, interpretatsii, komentari*, upor. V. Ageieva, Fakt, Kyiv 2003, s. 209–255.
- Shevelov Yu., *Ukrainska literaturna mova*, perekl. S. Vakulenko [v:] „Zbirnyk Harkivskoho Istoryko-Filolohichnoho tovarystva”, 1999, t. 8, s. 83–100.
- Ushkalov L., *Hryhorii Skovoroda* [v:] H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. prof. L. Ushkalov, Maidan, Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainskych Studii, Kharkiv–Edmonton–Toronto 2010, s. 9–48.

¹⁹ N. Levchenko, *Sodomykyi dyskurs u bibliinii, skovorodynskii ta voiennoi kharkivskii interpretatsii* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2023, nr 10, s. 153.

²⁰ Ibid., s. 155.

- Ushkalov L., *Perednie slovo* [v:] H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. prof. L. Ushkalov, Maidan, Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainських Studii, Kharkiv–Edmonton–Toronto 2010, s. 3–8.
- Ushkalov L., *Tvorchist Hryhoriia Skovorody v dzerkali statystyky* [v:] *Ukraina: kulturna spadschyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. pr.*, vidp. red. M. Krykun, zast. vidp. red. O. Sereda, Lviv 2006–2007, vyp. 15, s. 400–407.